

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَةَ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَةَ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَةَ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

مرثیه سرایی در شعر معاصر (۱۳۰۰-۱۳۵۷)

استاد راهنما:

دکتر محمود براتی

استاد مشاور:

دکتر علی اصغر باباصفری

پژوهشگر:

نرگس نصری

بهمن ماه ۱۳۹۰

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

نرگس نصری

تحت عنوان

مرثیه در شعر معاصر (۱۳۵۷-۱۳۰۰)

در تاریخ ۱۳۹۰/۱۱/۱۵ توسط هیأت داوران زیر بررسی و بادرجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا
امضا
امضا
امضا
امضای مدیر گروه
دکتر حسین آقاچهینی

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر محمود براتی با مرتبه ی علمی دانشیار

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر علی اصغر باباصفری با مرتبه ی علمی دانشیار

۳- استاد داور داخل گروه دکتر زهره نجفی با مرتبه ی علمی استادیار

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر محمدابراهیم ایرج پور با مرتبه ی علمی استادیار

ربا سگزاری

رتایش آنزیدکاری را که شوق آموختن در قلبم زلفه‌هاست بیکران عیش را بروم از زانی داشت تا بیاومزم آنچه را که آموختن بید
نیازی بک و جودم را قدرت بطنی بداندش کلام بر بنوع و دید کازم را بر افق بیکران هرتی کشود تا دیارم برگی از دقت مرعش را .

ورپاس آنان را که یار ایشان مقرب بشید و محرک این راه بر تلام حلقه رشان به انتما نری رسید؛

جناب آقای دکتر تبر و دلاقی دادند و فرزانگی که روی کشاده، سی صدر و راه‌نمایان نشان تو ذوق بهنوی از خوان کردیم همه فضل و دانش

ایشان را نصیبم کردانید.

جناب آقای دکتر علان اصغر با صفتی فریخته و اگر انما که توصیفی از زنده و شین خبر واره را گشای راهم بود.

از خا زواده‌ی عزیزم شامر من که کلمه ششان در تمام سالی زندگی پشیمانانم که ددم بر ششان باران رحمتی است که بروجه و تهنه ام می بارود

و جوشان قدرتی نیست تا در مری نمیگویی کام ندم.

گرنه ز جهان تمام کسافی که بر من عشق، زندگی و دانش آموختند.

تقدیرم بہ

درستان پر جہر پدرم

نگاہ زوازشاں مادرم

قالب پر جہر ہر مرم

چکیده

یکی از گونه‌های ادبی جهان، ادبیات غنایی است که بیان‌کننده عواطف و احساسات شاعر است. مرثیه گونه‌ای از ادبیات غنایی است که شاعر به وسیله آن از عواطف و احساسات خود نسبت به از دست دادن امور مطلوبش سخن می‌گوید. مرثیه از جمله اشعاری است که جنبه عاطفی در آن قوی‌تر و برجسته‌تر است و از این لحاظ مورد توجه هست. در این پژوهش ۵ دسته برای مرثیه در نظر گرفته شده است: ۱- مرثیه شخصی ۲- مرثیه اجتماعی ۳- مرثیه مفاهیم انتزاعی ۴- مرثیه مذهبی ۵- مرثیه درباری. البته مرثیه در شعر دوره معاصر نسبت به قدیم از شکل فردی دورتر می‌شود و حوزه جدیدتری را نمایان می‌کند. هدف از این پژوهش شناخت و تبیین جایگاه مرثیه در شعر معاصر، تقسیم‌بندی انواع مرثیه در شعر معاصر و بررسی و تحلیل آن، بررسی قالب‌های مختلف شعری در مرثیه شعر معاصر (نو و سنتی) است. روش تحقیق در این پژوهش کتابخانه‌ای و اسنادی و تحلیل محتواست. ابتدا به آثار و منابع مختلف در زمینه انواع ادبی و مرثیه سرایی مراجعه و نکات مربوط به موضوع فیش برداری شد و سپس دیوان شاعران موردنظر مورد بررسی قرار داده و موارد مرثیه را استخراج و براساس اهداف موردنظر دسته‌بندی و تحلیل شد. باتوجه به نتایج به دست آمده در این رساله مرثیه شخصی با ۴۸٪ رتبه اول و مرثیه اجتماعی با ۴۲٪ رتبه دوم و مرثیه در مرگ مفاهیم انتزاعی با ۸٪ رتبه سوم و مرثیه مذهبی با ۱/۳٪ مرتبه چهارم و مرثیه درباری ۰/۷٪ از کل مرثیه‌های معاصر را به خود اختصاص می‌دهند. بیشتر مرثی معاصر در قالب غزل سروده شده است و پس از آن شاعران با استفاده از قالب‌های نیمایی، قطعه و رباعی در این زمینه طبع‌آزمایی کرده‌اند. با بررسی‌های به عمل آمده روشن شده بیشترین میزان مرثیه در دیوان شهریار و کمترین میزان مرثیه در شعر پروین اعتصامی و فروغ فرخزاد و سهراب سپهری دیده می‌شود و در شعر فرخی یزدی هیچ گونه‌ای از گونه‌های مرثیه یافت نشده است.

کلید واژه‌ها: شعر، ادبیات غنایی، ادبیات معاصر، مرثیه، قالب.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول : کلیات

۱.....	۱-۱) انواع ادبی در شعر فارسی .....
۱.....	۱-۱-۱) محتوا و درون مایه .....
۲.....	۱-۱-۱-۱) شعر حماسی .....
۲.....	۲-۱-۱-۱) شعر تعلیمی .....
۲.....	۳-۱-۱-۱) شعر نمایشی .....
۲.....	۴-۱-۱-۱) شعر غنایی .....
۲.....	۲-۱-۱) ادبیات غنایی و انواع آن .....
۳.....	۱-۲-۱-۱) تعریف مرثیه در لغت .....
۳.....	۲-۲-۱-۱) تعریف مرثیه در اصطلاح ادب .....
۳.....	۳-۲-۱-۱) تاریخچه مرثیه .....
۴.....	۴-۲-۱-۱) انواع مرثیه .....
۵.....	۲-۱) انواع ادبی از نظر قالب .....
۵.....	۱-۲-۱) قالب های کلاسیک .....
۶.....	۱-۱-۲-۱) قصیده .....
۶.....	۲-۱-۲-۱) غزل .....
۶.....	۳-۱-۲-۱) مثنوی .....
۷.....	۴-۱-۲-۱) قطعه .....
۷.....	۵-۱-۲-۱) رباعی .....
۸.....	۶-۱-۲-۱) ترکیب بند .....
۸.....	۷-۱-۲-۱) ترجیع بند .....
۸.....	۸-۱-۲-۱) چهار پاره .....
۸.....	۲-۲-۱) قالب های شعر نو .....
۸.....	۱-۲-۲-۱) قالب نیمایی (آزاد) .....
۹.....	۲-۲-۲-۱) قالب سپید .....
۹.....	۳-۲-۲-۱) موج نو .....

۳-۲-۱) رابطهٔ مرثیه و قالبهای شعری.....	۹
۳-۱) اجزای تشکیل دهنده شعر:.....	۱۰
۱-۳-۱) تخیل	۱۱
۲-۳-۱) زبان	۱۱
۳-۳-۱) شکل و ساختار	۱۱
۴-۳-۱) اندیشه	۱۱
۵-۳-۱) موسیقی	۱۱
۶-۳-۱) احساس	۱۱
۷-۳-۱) رابطهٔ مرثیه با عاطفه و احساس.....	۱۱
۴-۱) سبک های شعر فارسی	۱۱
۵-۱) جریان های شعری معاصر	۱۲
۱-۵-۱) جریان شعر سنت گرای معاصر:.....	۱۲
۲-۵-۱) جریان شعر رمانتیک عاشقانه و فرد گرا.....	۱۲
۳-۵-۱) جریان شعر رمانتیک جامعه گرا و انقلابی.....	۱۳
۴-۵-۱) جریان شعر سمبولیسم اجتماعی:.....	۱۳
۵-۵-۱) جریان شعر موج نو.....	۱۴
۶-۵-۱) جریان شعر مقاومت.....	۱۴
۶-۱) جامعه شناسی در ادبیات.....	۱۴
۱-۶-۱) اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی معاصر.....	۱۵
۷-۱) زندگینامه شاعران:.....	۱۶
۱-۷-۱) فرخی یزدی	۱۷
۲-۷-۱) پروین اعتصامی.....	۱۷
۳-۷-۱) بهار	۱۸
۴-۷-۱) نیما یوشیج.....	۱۹
۵-۷-۱) فروغ فرخزاد	۲۰
۶-۷-۱) رهی معیری.....	۲۰

۲۱	..... ۷-۷-۱) سهراب سپهری
۲۲	..... ۸-۷-۱) هوشنگ ابتهاج
۲۳	..... ۹-۷-۱) محمدحسین شهریار
۲۳	..... ۱۰-۷-۱) مهدی اخوان ثالث
۲۴	..... ۱۱-۷-۱) احمد شاملو
۲۵	..... ۱۲-۷-۱) فریدون مشیری
۲۵	..... ۱۳-۷-۱) عماد خراسانی
۲۶	..... ۱۴-۷-۱) سیمین بهبهانی
۲۶	..... ۱۵-۷-۱) محمد رضا شفیعی کدکنی

فصل دوم: مرثیه شخصی

۲۹	..... ۱-۲) مرثی خانوادگی
۳۸	..... ۲-۲) مرثیه دوستان و شعرای دیگر
۵۱	..... ۳-۲) نمونه های دیگر:
۵۱	..... ۱-۳-۲) مرثیه برای خویشان:
۵۵	..... ۲-۳-۲) مرثیه برای معشوق
۵۶	..... ۳-۳-۲) مرثیه های سفارشی
۵۸	..... ۴-۳-۲) مرثیه برای افراد متفرقه
۶۱	..... ۵-۳-۲) مرثیه برای حیوانات

فصل سوم: مرثیه اجتماعی

۶۷	..... ۱-۳) مرثیه مشاهیر
۸۱	..... ۲-۳) مرثیه وطن
۸۹	..... ۳-۳) مرثیه حوادث
۹۲	..... ۴-۳) مرثیه های اجتماعی بدون نام:

فصل چهارم: مرثیه در مرگ مفاهیم انتزاعی

فصل پنجم: مرثیه مذهبی

۱۰۸	..... ۱-۵) تحول محتوا در شعر معاصر وتأثیر آن بر مرثی مذهبی:
-----	---

عنوان

صفحه

فصل ششم : مرثیه درباری

۱-۶ تحول محتوا در شعر معاصر و جایگاه مرثیه درباری در این تحولات ۱۱۴

نتیجه گیری ۱۲۰

منابع و مآخذ ۱۲۳

فهرست شکل‌ها

صفحه	عنوان
۶۲	شکل ۱-۲ نمودار دایره ای (درصدی) انواع مرثیه شخصی در دیوان شاعران معاصر
۶۲	شکل ۲-۲ نمودار بسامدی انواع مرثیه شخصی در دیوان شاعران معاصر
۶۳	شکل ۳-۲ نمودار دایره ای (درصدی) مرثیه شخصی از نظر قالب
۶۳	شکل ۴-۲ نمودار بسامدی مرثیه شخصی از نظر قالب
۶۴	شکل ۵-۲ نمودار دایره ای (درصدی) مرثیه شخصی در دیوان شاعران معاصر
۶۴	شکل ۶-۲ نمودار بسامدی مرثیه شخصی از نظر قالب
۹۵	شکل ۱-۳ نمودار دایره ای (درصدی) انواع مرثیه اجتماعی در دیوان شاعران
۹۵	شکل ۲-۳ نمودار بسامد انواع مرثیه اجتماعی در دیوان شاعران
۹۶	شکل ۳-۳ نمودار دایره ای (درصدی) مرثیه اجتماعی از لحاظ قالب
۹۶	شکل ۳-۴ نمودار بسامدی مرثیه اجتماعی از نظر قالب
۹۷	شکل ۵-۳ نمودار دایره ای (درصدی) مرثیه اجتماعی در دیوان شاعران
۹۷	شکل ۶-۳ نمودار بسامدی مرثیه اجتماعی در دیوان شاعران
۱۰۵	شکل ۱-۴ نمودار دایره ای (درصدی) مرثیه مفاهیم انتزاعی از نظر قالب
۱۰۵	شکل ۲-۴ نمودار بسامدی مرثیه مفاهیم انتزاعی از نظر قالب
۱۰۶	شکل ۳-۴ نمودار دایره ای (درصدی) مرثیه مفاهیم انتزاعی در دیوان شاعران
۱۰۶	شکل ۴-۴ نمودار بسامدی مرثیه مفاهیم انتزاعی در دیوان شاعران
۱۱۱	شکل ۱-۵ نمودار دایره ای (درصدی) و جدول تعداد مرثیه مذهبی در دیوان شاعران
۱۱۱	شکل ۲-۵ نمودار بسامدی مرثیه مذهبی در دیوان شاعران
۱۱۷	شکل ۱- نمودار بسامدی انواع مرثیه
۱۱۷	شکل ۲- نمودار دایره ای (درصدی) انواع مرثیه
۱۱۸	شکل ۳- نمودار (درصدی) انواع مرثیه از لحاظ قالب
۱۱۸	شکل ۴- نمودار بسامدی انواع مرثیه از لحاظ قالب
۱۱۹	شکل ۵- نمودار دایره ای (درصدی) انواع مرثیه در دیوان شاعران معاصر
۱۱۹	شکل ۶- نمودار بسامدی انواع مرثیه در دیوان شاعران معاصر

پیشگفتار

آخرین تقسیم بندی در مورد مفاهیم شعری در ادب اروپایی، چنان که خواهیم گفت، تقسیم آنها به شعر حماسی، شعر تعلیمی، شعر نمایشی و شعر غنایی است. این تقسیم بندی در دوره معاصر، در شعر فارسی تا حدی پذیرفته شده است. شعر غنایی که مرثیه یکی از گونه‌های آن است در واقع بیان هنری عواطف و احساسات شاعر است. هم چنان که شادیه‌ها، لذت‌های زندگی و کامیابی‌ها احساسات و عواطف شاعر را به هیجان درمی‌آورد، اندوه از دست دادن هر چیزی که برای شاعر مهم است نیز عواطف درونی او را تحت تأثیر قرار می‌دهد و او را به دریغ و حسرت و تأسف خوردن وامی‌دارد.

مرثیه یکی از گونه‌های ادبی در حوزه ادبیات غنایی است و از دیرباز در شعر فارسی بازتاب داشته است و به وسیله آن شاعر به شکل‌های مختلف عواطف و احساسات خود را نسبت به ازدست‌دادن امور مطلوبش بیان می‌کند.

رثاء و مرثیه بر اشعاری اطلاق می‌شود که در ماتم گذشتگان و تعزیت خویشاوندان و یاران، اظهار تأسف و تالم بر مرگ بزرگان و ذکر مصائب پیشوایان دین و ائمه، شمردن مناقب و مکارم و معانی دیگری از این قبیل سروده شده است. قدیمی‌ترین مرثیه در شعر فارسی دری دیده می‌شود و تا زمان حاضر نیز شاعران معاصر به مرثیه توجه داشته‌اند البته من شخصی تبدیل به من اجتماعی می‌شود و سیمای آن در شعر معاصر متفاوت شده و نسبت به قدیم از شکل فردی دورتر می‌شود و از این جهت حوزه جدیدتری را نمایان می‌کند.

با ظهور نیما در شعر فارسی جریان‌هایی بوجود آمد و شاعران به گروه‌هایی تقسیم شدند در این پژوهش سعی شده است تا از هر جریان شعری چند شاعر شاخص انتخاب و شعرشان مورد بررسی قرارگیرد:

۱- جریان شعر سنت‌گرای معاصر شاعرانی چون: شهریار، پروین اعتصامی، بهار، سیمین بهبهانی، فرخی یزدی، عماد خراسانی، رهی معیری.

۲- جریان شعر نیمایی: نیما، سهراب، اخوان، شاملو، فروغ، شفیعی.

۳- جریان شعر کلاسیک‌های جدید یا میانه روها: مشیری، هوشنگ ابتهاج.

در این تحقیق کوشش شده تا موضوع مرثیه در شعر شاعران نامبرده مورد بررسی و تحلیل قرارگیرد. از آنجا که در دوره معاصر موضوعات شعری دامنه وسیع تری نسبت به ادب کلاسیک پیدا کرده است این گستردگی مضمون در مرثیه‌های که شاعران معاصر سروده‌اند نیز مشاهده می‌شود. در این تحقیق پنج دسته برای مرثیه در نظر گرفته شده است: ۱. مرثیه درباری ۲. مرثیه مذهبی ۳. مرثیه شخصی ۴. مرثیه اجتماعی ۵. مرثیه فلسفی یا مفاهیم انتزاعی.

هدف از این پژوهش، شناخت و تبیین جایگاه مرثیه در شعر معاصر، تقسیم بندی انواع مرثیه در شعر معاصر و بررسی و تحلیل آن، بررسی قالبهای مختلف شعری در مرثیه شعر معاصر (نو و سنتی) است.

خاطر نشان می‌شود که این رساله در مسیر نیل به اهداف ذکر شده با فرضیات و پرسش‌های زیر روبرو بوده است که در بخش نتیجه‌گیری مفصل در مورد آنها بحث خواهد شد:

۱- مرثیه‌های اجتماعی و داستانی به طور گسترده‌تری در شعر شاعران معاصر مشاهده می‌شود.

۲- مرثیه‌های وطنی در شعر معاصر بیشتر دیده می‌شود.

۳- مرثیه در شعر کدام شاعر معاصر بیشتر دیده می‌شود؟

۴- مرثیه‌ها بیشتر در چه قالب‌هایی سروده شده است؟

روش تحقیق در این پایان نامه کتابخانه‌ای و اسنادی و تحلیل محتواست. ابتدا به آثار و منابع مختلف در زمینه انواع ادبی و مطالبی که مربوط به مرثیه سرایی است مراجعه و نکات مربوط به موضوع را فیش برداری کرده و سپس دیوان شاعران برجسته معاصر را مورد مطالعه و بررسی قرار داده و موارد مرثیه را با توجه به تقسیم بندی ذکر شده استخراج و سپس بر اساس اهداف مدنظر دسته بندی و تحلیل شد.

در زمینه پیشینه تحقیق در سایت‌های اینترنتی و نرم افزار نمایه، فهرست مقالات ایرج افشار، فهرست پایان نامه‌ها جستجو صورت گرفت و مشخص شد تنها کار مدون در زمینه مرثیه سرایی از آقای نصرالله امامی است که آن هم به بررسی مرثیه سرایی تا پایان قرن ۸ پرداخته است. در مقالات نیز بصورت کلی مرثیه سرایی مورد بررسی قرار گرفته و به شعر شاعران این دوره از نظر مرثیه سرایی توجه نشده است.

با توجه به اینکه این پایان نامه به بررسی مرثیه سرایی در آثار شاعران معاصر می‌پردازد به دوره زمانی خاصی توجه دارد که تا کنون مورد تحقیق و بررسی قرار نگرفته است. لازم به ذکر است که این رساله شامل شش فصل می‌باشد.

فصل اول اشاره‌ای است به کلیات ادب غنایی و نوع مرثیه و قالبها و جریانهای شعری معاصر و معرفی شاعران برجسته این دوره. و پنج فصل دیگر براساس انواع مرثیه های سروده شده در این دوره، براساس بسامد به ترتیب شخصی، اجتماعی، فلسفی یا مفاهیم انتزاعی، مذهبی و درباری نام گرفته است. ترتیب مرثیه شاعران ذکر شده در هر بخش براساس ترتیب تاریخ فوت هر شاعر می‌باشد تا خواننده با سیر تحول تاریخی یک موضوع و مضمون بیشتر آشنا شود.

فصل اول

کلیات

۱-۱- انواع ادبی در شعر فارسی

انواع ادبی در شعر فارسی بر دو رکن استوار است: (۱) محتوا و (۲) قالب

۱-۱-۱- محتوا و درون‌مایه

«عبارت است از موضوعات شعری و نوع افکار و عواطف و حالات و تجربیات شاعران و مقاصدی که در کلام منظوم یا آفرینش‌های شعری بیان شده است» (رزمجو، ۱۳۷۰: ۴۸).

بنابراین هر اندیشه و احساسی می‌تواند در قالب و ظرف‌های متفاوت جلوه کند. در واقع باید گفت: «انواع ادبی مشتمل بر موضوعاتی است که در قالب‌هایی ویژه و با اختصاصات فنی و قواعدی خاص، به صورت شعر یا نثر بیان می‌شود و نظریه انواع ادبی، کوششی است در راه تقسیم‌بندی موضوعات گوناگون ادبی با توجه به شکل ظاهری یا قالب‌هایی که موضوعات مورد نظر با مشخصات و قوانین ویژه خود در آن قالب‌ها آفریده و تألیف شده است، چنان که هر یک از انواع شعر حماسی، غنایی، تعلیمی و نمایشی ساختمان و هندسه خود را داراست.» (همان: ۱۰)

از نظر منتقدان جدید، آثار ادبی از حیث محتوا و نوع اندیشه انواعی دارد:

۱-۱-۱-۱-۱-۱ - شعر حماسی

«نوع حماسی یا رزمی و قهرمانی که موضوع آن رویدادهای پهلوانی و قهرمانی و داستانهای حماسی است.»
(همان: ۴۸)

۱-۱-۱-۲-۱-۱ - شعر تعلیمی

«شعری است که هدف در آن تعلیم و علم و اخلاق و هنر است، یعنی حقیقت نیکی و زیبایی.»
(رستگارفسائی، ۱۳۷۲: ۴۰۸)

۱-۱-۱-۳-۱-۱ - شعر نمایشی

«شعری است که موضوع آن تجسم و توصیف صحنه هایی از زندگی انسان، تشریح و تحلیل صفات خوب یا بد آدمی است.» (رزمجو، ۱۳۷۰: ۴۸)

۱-۱-۱-۴-۱-۱ - شعر غنایی

«غنا، در لغت به معنی سرود، نغمه، و آواز خوش طرب انگیز است و شعر غنایی به شعری گفته می شود که گزارشگر عواطف و احساسات شخصی شاعر باشد.» (معین: ذیل واژه غنا)
نظر به این که مرثیه گونه ای از ادبیات غنایی است و بحث اصلی این رساله محسوب می شود، دیگر انواع ادبی را با همین توضیح مختصر رها کرده و به بحث و بررسی جدی تر در مورد ادبیات غنایی پرداخته می شود.

۱-۱-۲-۱-۱ - ادبیات غنایی و انواع آن

با توجه به اینکه مرثیه یکی از گونه های ادب غنایی است ابتدا لازم است به تعریف این نوع ادبی پردازیم.
«شعر غنایی سخن گفتن از احساس شخصی است. به شرط اینکه از دو کلمه «احساس» و «شخصی» وسیع ترین مفاهیم آن را در نظر بگیریم. احساس شخصی بدان معنی که خواه از روح شاعر مایه گرفته باشد و خواه از احساس او، به اعتبار اینکه شاعر فردی است از اجتماع، روح او نیز در برابر بسیاری از مسائل با تمام جامعه اشتراک موضع دارد.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۲۶)

شعر غنایی گسترده ترین نوع شعر فارسی است. «موضوعاتی که در ادب فارسی حوزه شعر غنایی را تشکیل می دهد، تقریباً تمام موضوعات رایج است، به جز حماسه و شعر تعلیمی. حتی داستان های منظوم ادب فارسی (که نمی توان به دقت عنوان دراماتیک و نمایشی برای آن اطلاق کرد) همه در مقوله شعر غنایی قرار می گیرند.»
(حاکمی، ۱۳۸۶: ۱۶)

به طور کلی باید گفت به دلیل توجه به عواطف و احساسات درونی شعر غنایی موضوعات مختلفی را در برمی گیرد از قبیل: مدح و ستایش، عاشقانه‌ها، هجو و نکوهش حسب حال، مرثیه حبسیه، شکواییه هزل، تقاضا و درخواست، طنز یا شعرهای سرگرم کننده یعنی «لغز، معما، ماده تاریخ، چیستان»، شهر آشوب، وصف، نقیضه گوئی، سوگندنامه، ساقی نامه، مناظره، ده نامه و سی نامه، اخوانیات، خمریات، مناظره و مفاخره.

همانند هر یک از انواع چهارگانه در آثار ادبی هر یک از گونه‌های ادبیات غنایی هم دارای ساخت ویژگی‌های خاص خود هستند و هر یک تعریفی خاص خود دارند. البته باید گفت هر کدام از این گونه‌ها نیز در دوره‌ای بالیده و در دوره‌ای دیگر رو به ضعف نهاده‌اند مثلاً گونه عاشقانه ادب غنایی زاییده دوران آرامش و لذت جویی بشر است، شکواییه در دوران هرج و مرج و جنگ دیده می‌شود، مرثیه‌ها به خصوص مرثیه‌های اجتماعی در زمان تغییر اوضاع و احوال فکری و ارزشی جامعه سروده شده‌اند. این همه نشان‌دهنده تأثیر اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی جامعه بر روح و روان بشر است.

۱-۱-۲-۱- تعریف مرثیه در لغت

رثاء، در لغت به معنی «مرده ستایی و گریه کردن بر مرده و ذکر نیکوییهای او، همچنین شعر گفتن در باب مرده با اظهار تأسّف است. و مرثیه نیز نوعی شعر است که به یاد مرده و در ذکر محاسن او و تأسّف از مرگ وی سروده می‌شود، خصوصاً اشعاری که در ذکر مصائب و شرح شهادت پیشوایان دین و شهیدان کربلا می‌باشد.» (دهخدا: ذیل واژه رثاء)

۱-۱-۲-۲- تعریف مرثیه در اصطلاح ادب

در اصطلاح ادب، رثاء یا مرثیه بر اشعاری اطلاق می‌شود که در ماتم گذشتگان و تعزیت یاران و بازماندگان و اظهار تأسّف بر مرگ پادشاهان و بزرگان و ذکر مصائب ائمه اطهار (ع) مخصوصاً حضرت سید الشهداء (ع) و دیگر شهدای کربلا و ذکر مناقب و مکارم و تجلیل از مقام و منزلت شخص متوفی و بزرگ نشان دادن واقعه و تعظیم مصیبت و دعوت ماتم زدگان به صبر و سکون و معانی دیگری از این قبیل سروده شده است. (ر.ک: مؤتمن، ۶۴: ۱۳، ۴۷)

۱-۱-۲-۳- تاریخچه مرثیه

سوگ سرایی و مرثیه از قدیمی‌ترین ایام در بین مردم رایج بوده است. «بنا بر قول مشهور بسیاری از تذکره نویسان از جمله دولتشاه سمرقندی صاحب تذکره الشعرا و عوفی در لباب الالباب اولین شعری که سروده شده است شعر حضرت آدم ابو البشر در رثای فرزندش هابیل بوده است.» (افسری کرمانی، ۱۳۷۱: ۶۱)

درباره مرثیه سرایی در ایران پیش از اسلام، اطلاع چندانی در دست نیست ولی قرآینی نشان می‌دهد که مرثیه سرایی در ایران باستان وجود داشته است. «رثاء مرزکو» یکی از نمونه‌های شناخته شده این نوع مرثی است. که به زبان پهلوی اشکانی (=پرتوی) سروده شده است. این مرثیه بسیار پخته و جاندار که به وسیله دکتر احمد تفصلی و بر پایه تحقیقات «هنینگ» به فارسی زبانان معرفی شده است، نشان‌دهنده وجود تجربیاتی در کار مرثیه سرایی در پهلوی اشکانی است. (ر.ک: امامی، ۱۳۶۹: ۲۰)

در دوره اسلامی، ظاهراً قدیمی‌ترین مرثیه موجود، شعر ابوالینبغی درباره ویرانی سمرقند است. این قطعه شش هجایی در "المسالک والممالک" ابن خرداد آمده است. بعد از مرثیه ابوالینبغی، قدیمی‌ترین مرثیه فارسی دری را بی‌تردید باید از محمد بن وصیف سیستانی، شاعر دربار صفاریان دانست. این مرثیه که در قالب قصیده ای کوتاه و مشتمل بر یازده بیت است و برای اولین بار در تاریخ سیستان آمده است. پیرامون وقایع سال ۲۹۶ه. و به مناسبت ضعف خاندان صفاری و بی‌کفایتی امرای آن و تأسف بر اوضاع ناگوار این سلسله سروده شده است. (ر.ک: همان: ۲۴)

اکثر شاعران برای آرامش خود و دلجویی اقوام، بستگان و دوستان مصیبت دیده سوگنامه‌هایی می‌سرایند تا بتوانند از این طریق، تسلی خاطر خود و دیگران را در غم از دست دادن نزدیکانشان فراهم کنند. در واقع شاعر درباره آلام و مصائب فردی و جمعی متأثر می‌شود و شعری می‌سراید که جنبه عاطفی در آن از دیگر موارد قوی‌تر است.

۱-۱-۲-۴-انواع مرثیه

در تقسیم بندی مرثی آقای مؤتمن آنها را به سه دسته تقسیم کرده است: رثاء تشریفاتی و رسمی، رثاء شخصی و خانوادگی و رثاء مذهبی (ر.ک: مؤتمن، ۱۳۶۴: ۷۹) این تقسیم بندی جامعیت لازم را دارد. محقق دیگری با توجه به نمودهای موجود در شعر فارسی اقسام دیگری را برای مرثیه ذکر کرده است که عبارتند از: مرثیه درباری، مرثیه مذهبی، مرثیه شخصی، مرثیه اجتماعی، مرثیه داستانی، مرثیه فلسفی (ر.ک: امامی، ۱۳۶۹: ۳۶)

به مرثی اجتماعی باید مرثیه های وطنی را اضافه کرد. در بیشتر مرثی وطنی ایرادهای اجتماعی نیز مطرح می‌شود. مرثیه‌هایی که شاعر برای خود سروده چون بیان‌کننده نوع نگاه شاعر به مرگ است باید در دسته مرثی فلسفی جای داد. پس تقسیم بندی مرثی مورد مطالعه ما در این نوشتار به قرار زیر می‌باشد: ۱- مرثیه درباری

۲- مرثیه مذهبی ۳- مرثیه شخصی ۴- مرثیه اجتماعی ۵- مرثیه مفاهیم انتزاعی

الف) مرثی شخیصی: از مؤثرترین و پراحساس ترین نوع مرثیه ها، به شمار می آید و بر اشعاری اطلاق می شود که شاعر در رثای فرزند یا یکی از بستگان و دوستان خویش سروده باشد.

ب) مرثی اجتماعی: اشعاری که به واسطه رخ نمودن مصیبتی طبیعی از قبیل زلزله، سیل، وبا و یا قتل عام های فجیعی که با لشکرکشی گردنکشان صورت گرفته است، سروده شده باشد. اینگونه اشعار در مقایسه با انواع دیگر مرثی و در مجموع سابقه طولانی ندارد.

ج) مرثیه مفاهیم انتزاعی: عنوان جدیدی در این رساله است و شامل همه مرثیه هایی می شود که در حسرت از بین رفتن مفاهیم انتزاعی چون آزادی، عشق، مردمی، انسانیت، مهر و محبت و... سروده شده است.

د) مرثی مذهبی: مرثیه مذهبی اشعاری است که شاعر بویژه در واقعه کربلا و شهادت امامان و رحلت معصومین علیهم السلام می سراید.

ه) مرثی درباری: این نوع مرثی بیشتر از طرف شعرای درباری و مدیحه سرایان در سوگ امیران و پادشاهان و صاحبان مقام سروده شده است. ساختمان رثای تشریفاتی و رسمی شبیه به مدح تشریفاتی است.

۱-۲- انواع ادبی از نظر قالب

منظور از قالب شعری، «شکل و هیأت ظاهری شعر است که به اعتبار نوع وزن و تساوی افاعیل عروضی (در شعر سنتی) و نوع قوافی بیت ها و مصراع ها و پاره مصراع ها (در نوع مستزاد) و تعداد ابیات و کوتاه و بلند شدن مصراع ها است در بعضی از انواع شعر نو و آزاد (در اوزان نیمایی) همچنین واژگان و قالب هایی است که شاعر انتخاب می کند». (رزمجو، ۱۳۷۰: ۲۱)

قالبهای شعر فارسی دو گونه اند:

۱-۲-۱- قالب های سنتی یا کلاسیک

مشهورترین قالب های سنتی شعر فارسی عبارتند از: قصیده، غزل، قطعه، مثنوی، دوبیتی، رباعی، ترجیع بند، ترکیب بند، مسمط، مستزاد، بحر طویل، فرد، چارپاره.

با ظهور و گسترش شعر آزاد، قالبهای سنتی نه تنها متروک نشدند، بلکه با تکیه بر پشتوانه عظیم شعر کهن فارسی، و با جذب برخی محتواهای تازه اجتماعی، به حیات و حرکت خود ادامه دادند. شاعران سنت گرای معاصر با استدلال و انگیزه های متفاوتی به اشکال سنتی وفادار ماندند.

یک دسته که اساساً مخالف شعر آزاد بودند نظیر: بهار، پروین اعتصامی، عماد خراسانی، رهی معیری. دسته دوم، که در عین اعتقاد و گرایش به شعر آزاد، قالبهای سنتی را در بیان مفاهیم و اندیشه‌های تازه، همچنان کارآمد و توانا می‌دانستند نظیر: شهریار، ابتهاج، اخوان ثالث، سیمین بهبهانی و...

قالب‌های سنتی رایج در دوران معاصر عبارتند از:

۱-۲-۱-۱- قصیده

کلمه قصیده در لغت به معنی مقصود و قصد شده و در اصطلاح ادبی به نوعی از شعر اطلاق می‌شود که همه ابیات بر وزن و قافیه بیت مصرع مطلع باشد. هر قصیده از جزایی تشکیل می‌شود که عبارتند از: مطلع، تغزل، نسیب و تشبیب، تخلص یا گریز، مدح، دعا و شریطه.

قصاید فارسی را می‌توان به اقسامی تقسیم کرد: ۱- قصاید مدحی، ۲- حبسیه‌ها، ۳- قصاید اخلاقی و اجتماعی، ۴- قصاید دینی، ۵- قصاید اجتماعی و سیاسی، ۶- قصاید رثایی. (رک: رستگار، ۱۳۸۰: ۴۷۹)

۱-۲-۱-۲- غزل

یکی از مهمترین انواع شعر غنایی، غزل است. غزل در لغت به معنی «سخن گفتن با زنان و عشق‌ورزی با ایشان، حکایت از جوانی و حدیث صحبت و عشق است.» (همان: ۵۱۰).

غزل در اصطلاح ادبی اشعاری است که بر وزن و قافیه مطلق مصرع سروده شده باشد و حد معمول و متوسط آن بین پنج تا دوازده بیت می‌باشد و گاهی بیشتر از آن تا حدود هجده بیت نیز گفته‌اند. (رک: زرمجو، ۱۳۷۰: ۲۶)

غزل فارسی مناسب‌ترین قالب برای بیان مضامین غنایی و عاشقانه است اما این امکان وجود دارد که موضوعاتی مانند تعلیم و تربیت، سیاست و حکمت و مدح را نیز دربرگیرد. بنابراین به جز دو گونه غزل عاشقانه و غزل عارفانه که جزء اقسام اصلی غزل در زبان فارسی است فروع دیگری از غزل نیز وجود دارد، غزل وطنی، غزل مدحی، غزل سیاسی، غزل اندرزی و غزل‌واره. (همان: ۳۰-۲۸)

۱-۲-۱-۳- مثنوی

مثنوی به معنی دوگانی است و عبارت است از شعری که همه ابیات در وزن یکی هستند اما هر بیت دارای قافیه‌ای مستقل باشد. «چون هر بیت مستلزم دو قافیه یا هر دو مصراع ابیات مقفی است آن را مثنوی نامیده‌اند منسوب به کلمه مثنی مرادف اثین که به معنی دوتا دوتا یا دوگانی است. کلمه مزدوج را نیز به همین معنی به کار برده‌اند.» (رستگار، ۱۳۸۰: ۴۰۴).